

KÖNYVISMERTETÉS

BRANCZIK MÁRTA — DEMETER ZSUZSANNA:

BUDAPESTI ÉPÍTKEZÉSEK ÁLLOMÁSAI / STATIONS OF CONSTRUCTIONS IN BUDAPEST.

Fekete Sas Kiadó — Budapesti Történeti Múzeum — Terézvárosi Múvelődési

Közalapítvány Budapest 2007.

2002. október 4-én nyitották meg a millenniumi földalatti megállóin berendezett negyedik kiállítást, a *Pesti építkezések állomásai* címen. Az első ilyen tárlat a millicentenárium alkalmából készült, kihasználva azt a véletlen adottságot, hogy a földalattinak a végállomásokkal együtt pont annyi megállója van, ahány évszázad a honfoglalás óta eltelt. Ennek a témának nem volt kapcsolata a bemutatás helyével, a második itteni kiállításának már igen: ez az Andrassy utat mutatta be 1997. és 1999. között a Budapesti Történeti Múzeum fényképtára anyagára épülve. A harmadik, *A 20. század ujjlenyomata* az ezredfordulóval, s nem a hellyszínnel volt kapcsolatos. *A Pesti építkezések...* ismét a topográfiaiából indult ki, abból, hogy a földalatti legnagyobb részt az Andrassy út alatt halad. Remek — merem mondani: zseniális — alapötlete az volt, hogy az egyes megállóknban elhelyezett tablókön nemcsak a megállóhoz köthető vagy a közelében álló épületek adatait és képeit lehet a publikum elé tárni, hanem ezek apropóján az adott helyhez kapcsolható építészek egész fővárosi működését, és hogy e tervezők életművéből összeállhat Pest legjelentősebb, 1800. és 1914. közötti építési korszakának minden fontosabb fázist tartalmazó panorámája.

Az ötlet egyáltalán nem volt kézenfekvő, első hallásra megvalósíthatatlannak tűnhetett. Hiszen sugárutunk fő építészeti sajátossága éppen az, hogy alig több, mint egy évtized alatt, egységes stílusban épült ki, legtöbb épülete a historizmuson belül is egyetlen ki-tüntetett irányzat, a neoreneszánsz stílusjegyeit viseli. Hogyan lehet ebből átfogó kép, és mi újat lehet bemutatni — nagyrészt ugyanazon forrásbázisra építve — a néhány évvel korábbi kiállításhoz képest? Úgy, hogy az alkotók felismerték a földalatti adottságaiban (Andrassy út előtti és utáni állomásaiban) és a BTM gyűjteményeiben rejlő lehetőséget, és könnyed asszociációval az útvonal környezetét is bevonták a játékba. Kreatív játéknak is tekinthető az az eljárás, ahogy az egyes megállóhoz rendeltek témákat, személyeket, életműveket. Voltak evidenciák: Deák tér — Pollack Mihály, Opera — Ybl Miklós, Oktogon — Nagykörút, Hősök tere — Schickedanz Albert és a Városliget. Azután a Bajcsy-Zsilinszky úti megállóhoz a Szent István Bazilikát és Hild Józsefet kapcsolták, a Vörösmarty térhez a közeli Vigadót és vele Feszl Frigvest, a másik végállomáshoz Mexikói úti épülete okán Lajta Bélát. Tüllépve a látótávolságon a Városligeti fasort is bevonták a képbe, villáit és Árkay Aladár református templomát, az átellenes irányból pedig az Epreskertet. De mi legyen Lechner Ödönnel, aki kihagyhatatlan bármilyen áttekintésből, s akinek van ugyan

fontos sugárúti alkotása, de pont az Operával szemben, amelynek Ybl személyében eleve adva volt az állomáson bemutatandó építész? Az építésztörténeti ismeret kínálta a megoldást. A városligeti Korcsolyacsarnok nem Lechner-mű ugyan, de a korábban ott álló pavilon a mester korai alkotása volt, így lett apropó a lechneri életmű bemutatásához a Széchenyi-fürdő állomáson, ráadásul a lehető legjobb helyen, Schickedanz és Lajta között. Mert a választott asszociációs lánc java része kevés kivétellel az időrendnek is megfelelt a földalattin kifelé haladva, így a legelszántabb (és persze jó irányban utazó) nézőben a részekből összeállhatott a történet.

Történetet mesélni azonban sokféleképpen lehet. Noha klasszikus közművelődési feladatról volt szó, a kiállítást kitaláló, anyagát összegyűjtő és szövegeit író páros — Branczik Márta és Demeter Zsuzsanna, a Kiscelli Múzeum építészeti, illetve fotógyűjteményének muzeológusa — tudományos igényű és színvonalú, forrásfeltáró és -feldolgozó munkát végzett. Az anyag megjelenítésének lehetőségei erősen limitáltak voltak: adott számú meglévő tábló a 11 állomás 22 peronján, és a méretükből következő terjedelmi korlátok. A megoldás: lexikon-sűrűségű szövegek, a legjellemzőbb és a fő művekre koncentráció, de őket a lehető legváltozatosabban bemutató képválogatás, tömör képfeliratok. Az eredmény: minden szempontból jól sikerült kiállítás, olyan, ami fölkelte a néző igényét, hogy maradandó, hazavihető és újra elővehető formában birtokolja.

Az ilyen kiállításnak természetéből adódóan nincsen katalógusa. Anyagából utólag könyvet összeállítani lehet ugyan, *A XX. század ujjlenyomatával ez történt*, de abban az esetben a helyszín adottságaiból következő fragmentáltságnak nem kellett folyamatos történetté összeállnia. A Fekete Sas kiadóé az érdem, hogy kezdeményezte és a Terézvárosi Művelődési Közalapítványé, hogy támogatta: legyen könyv a *Pesti építkezések állomásairól*, a szerzőké pedig az, hogy nem elégedtek meg a meglévő anyag reprodukálásával, hanem a munkát Farbaky Péter közreműködésével fél éven át tovább folytatva a kiállítottnál gazdagabb, erősen továbbfejlesztett változatot hoztak létre.

Nemcsak a meglévő kép-szöveg egységek változtak (a szövegek többnyire bővültek, finomodtak, a képanyag egy része kicserélődött), hanem vadonatúj fejezetek, pontosabban alfejezetek készültek, és helyenként a sorrend is módosult annak érdekében, hogy bekerüljön mindaz, ami ilyen vagy olyan okból kimaradt és a kiállításból nem is hiányzott, de relatív teljességre törekvő könyvben szerepelnie kellett. Az új fejezeteket, továbbá egyes régebbiek összevonását vagy kettéosztását, áthelyezését a 22 részre szabdalt, perononként önálló egységként megjelenő kiállítás, illetve az egészként ható, felépített sorrendet igénylő és folyamatos olvasást lehetővé tevő könyv használatának alapvető különbsége tette szükségessé. Megmaradt az állomások szerinti fejezetszám, de az egy megálló — két peron kényszerből adódó alfejezetszám változhatott, így hangsúlykülönbségek jöhettek létre a fejezetek között, melyek terjedelmükben is jobban különbözhetnek egymástól, mint a táblók száma és keretei közé szorított kiállításon. Így a könyv — a kiállítástól eltérően — különböző hosszúságú és tagoltságú részekből állhatott össze, a tartalmi súlypontoknak megfelelően.

Módszertani újdonság, hogy az archív fotók mellett építészeti terveken is bemutatták a tárgyalt műveket. Nemcsak látványos perspektivikus ábrázolásokon, hanem alaprajzokon, metszeteken, részlet- és helyszínrajzokon, valamint térképeken. Az alkotások megvalósult

formáján kívül tervváltozatokat, pályázati és átalakítási terveket, az építészeti tervfajták majd teljes spektrumát. Mi ebben az újdonság? Az, hogy eddig csak építészettörténeti szakmunkákban és kiállításokon került sor a jellegükben a műszaki rajz és a szuverén rajzművészeti alkotás határai közé eső építészeti tervek publikussá tételére, s habár az utóbbiak egyre nagyobb közönséget vonzottak az elmúlt negyedszázadban, a képzőművészet iránt érdeklődőkhöz képest nagyságrenddel kisebbet. Az építészeti tárgyú kiadványok többségét csak fényképekkel szokás illusztrálni. Márpedig épületet vagy építészeti rajzok nélkül bemutatni alaposan és szakszerűen nem lehet (habár tervek közzétételétől ódzkodó szerzők és kiadók időről időre megpróbálják).

A fotóanyag is roppant változatos: nemcsak a kész épületeket mutatja be totálképeken, hanem az építkezések folyamatát, a kivitelezés *állomásait*, továbbá részleteket és az eredeti használatról készült felvételeket. Mindez kiegészült képzőművészeti rajzokkal és metszetekkel, és valami módon az épülethez kapcsolható tárgyak képével: az építető ötvös által készített asztalneműktől plakátokig és kiállítási belépőjegyig. Anyagának változatosága és színessége tette a kiállítást laikusok számára is élvezhetővé. Meg kell jegyezni, hogy a reprodukált tárgyak kevés kivétellel a BTM újkori gyűjteményeiben vannak, ez a tény külön hangsúlyozás nélkül demonstrálja az őrzött anyag túl kevesek által ismert gazdagságát és sokféleségét.

Lassan 30 éve, hogy megjelent Budapest archív fotográfiáinak első, teljes egészében a BTM anyagára épülő albuma, a *Budapest anno*. Azóta számos hasonló készült, a legendás Klösz György mellett a város többi jeles fotográfusának működését és más fényképtárak anyagát is bemutatva, időben a békeidők utáni történelmi korszakokra is kiterjedve. Sőt, talán az sem túlzás, hogy Budapestről mára már annyi képes album jelent meg, hogy újabbat csak akkor érdemes kiadni, ha markánsan más, mint az eddigiek. Mivel a nagyközönség számára is érdekes képanyag mennyisége korlátozott (a földalattiban kiállítottak jó része is többszörösen publikált), a koncepció eredetisége az, ami indokoltá teszi egy újabb kötet megjelenését, és jó esélyt ad arra is, hogy sikeres könyv legyen. Ez ilyen koncepció. Nemcsak tartalmában, az építészeti terveknek a fényképekkel egyenrangú szerepeltetésével, hanem jellegében és szerkezetében is. A képes albumoknak általában csak rövid általános bevezetője van, minden további információ a hol rövidebb, hol hosszabb képfeliratokba kerül. Azonkívül korabeli szövegekből vett idézetek szoktak megjelenni a képek között (irodalmiak és a sajtóból vettek egyaránt).

Ez a könyv egészen más. Minden fejezet, illetve alfejezet egész oldalas szöveggel kezdődik, ami vagy az állomásnak nevet adó, vagy a közelében lévő objektum (épület, tér, útvonal) építéstörténetét mondja el, vagy pedig a művei egyikének helye által indokoltan ott tárgyalt építész rövid életrajzát. Lexikonba illően rövid és adatgazdag, kiegyensúlyozott szövegek ezek, nemcsak megfogalmazásuk, hanem adatkezelésük gondossága is dicséretes. Rengeteg pontatlan dátum, név, cím és egyéb adat forog a szekunder irodalomban, ezek közül kiszűrni a pontosakat, megbízható forrásból venni a hiányzókat és mindet többszörösen ellenőrizni olyan aprólékos munka, amit a nagyközönségnek szánt kiadványok esetében ritkán végeznek el. Branczik Márta, aki a legtöbb szövegrész szerzője, ezt olyan alaposan tette meg, hogy a könyv az írott adatok tekintetében is nyugodtan forrásmunkának tekinthető, nemcsak a képanyag esetében az. Az írott szöveg mennyisége és

minősége miatt a könyv műfaját inkább lehet képes történetként, mint albumként meghatározni.

A harmadik egyedi vonás a könyv szerkezete. Ritkább tagoláshoz szoktunk, egész városrészek, korszakok vagy általános témák szerint, itt sokkal sűrűbb az osztás. A 11 állomás alkotja a fejezeteket, az egyes peronok önálló anyaga az alfejezeteket. A tagolás erős vizuális hangsúlyt kap. Minden fejezet olyan oldalpárral kezdődik, amelyen a címen kívül csak egy környezetéből kiemelt képrészlet jelenik meg az adott rész emblémájaként. Ezt követik az alfejezetek: magyar, majd verzóján angol nyelvű szövegoldal, utóbbi párjaként egyetlen különösen hangsúlyos kép, majd a többképes oldalpárok. Nagyvonalú, jól áttekinthető beosztás, ami a kellőképpen szellős tördeléssel elegáns könyvet eredményezett. A feszes szerkezet fokozza a kötet koherenciáját, a jórészt párhuzamos térbeli és időbeli folyamat pedig (egyszerre halad az olvasó a városközpontból a Városligetbe és tovább, ugyanakkor a klasszicizmustól a szecesszió felé) lendületet ad akár a lapozásnak, akár az olvasásnak. Ez a svung (ha szabad ilyen csúnya szót használni) könnyen oda lett volna a szerzők-szerkesztők fegyelmezettsége, önkorlátozása nélkül. A rendelkezésre álló hatalmas anyagból kiméletlenül kihagytak sok értékes és izgalmas képet, hogy ne törjön meg a kötet ritmusa, ne keletkezzenek aránytalanságok vagy akár csak túlszűfolt, disszonáns oldalak. Nem az a fontos, hogy ebben Demeter Zsuzsanna képszerkesztői profizmusa vagy Branczik Márta önfegyelme játszott-e nagyobb szerepet, a lényeg az, hogy kezelhető és — ettől nem függetlenül — a nem szakember olvasó figyelmét is folyamatosan ébren tartó, nemcsak tartalmában, hanem megjelenésében is nagyszerű, koherens könyv keletkezett, amely — meggyőződésem — sok kiadvány mintája lesz a jövőben.

Eddig szó volt a könyv szerkezetéről, tagolásáról és a képanyag összetételéről, de arról még nem, hogy tartalmában mi újat hoz a kötet. Nem készült pontos összeállítást arról, hogy a képek mekkora hányada jelent meg itt először, de megkockáztatom: sokkal több az újdonság, mint amennyi egy nagyközönségnek szánt kiadványban szokásos. Közülük a régi Múcsarnok Palóczi (akkor még Platzer) Antal által készített pályaterve a kedvencem. Nem építészeti kvalitása, hanem különlegessége okán. Fontos pályázat volt, de a 44 pályatervből a nyertesén kívül csak kettő ismert. Ez az egyik. Készítője nem tervezőként, hanem városépítészeti kritikusként és teoretikusként ismert, azon a területen ő volt a legjelentősebb személyiség a századfordulón. Különleges *trouville* Meinig Artur pályaterve a millenniumi emlékmű helyén korábban álló gloriétte. A Városliget és a Széchenyi-fürdő, továbbá a Korcsolyacsarnok képei között is jó néhány publikálatlan volt eddig.

A külön-külön korábbi már ismert képek is adhatnak új információt, ha a megfelelőek egymás mellé kerülve értelmezik egymást, esetleg átértelmezik az addigi tudást. Az oldalpárok összeállítása nemcsak formai, hanem tartalmi összefüggés szerint is történt. Gyakran került egymás mellé a terv és a megvalósult mű képe, külső és belső, egész és rész. Néhány példa: a Terézvárosi templom főoltára terven és fényképen, a régi pesti városháza két- és háromemeletes korában, az Erzsébet téri kioszk homlokzata és nagyterme, a kúria középrészének homlokzata és metszete, a Mintarajztanoda és a köröndi MÁV nyugdíjintézeti bérház sgraffitós homlokzata terven és fotón, a fásori református templom csillára terven és képen, a már említett gloriét (vagy ahogy akkor hívták: Ybl fogpiszkálója) metszet- és nézetrajza, a Leitersdorfer-ház homlokzata — felsorolhatatlanul sok ilyen van

a könyvben. Nem kevés olyan tervrajz és tervsorozat is szerepel, amelyet valamikor régen publikáltak már ugyan a szakirodalomban, de sokkal rosszabb minőségben és kevesek által hozzáférhetően. Pollack Mihály Harmincadivatal terve és Lajta Béla Fővárosi Könyvtár sorozata csak egy-egy kiemelkedően fontos példa a korszak elejéről és végéről. Utóbbi az egész könyv méltó és jelképes befejezése: meg nem valósulása ugyanúgy szimbóluma a magyar *belle époque* lezárulásának, mint Lechner Ödön halála.

Nemcsak a látványos, reprezentatív terek jelennek meg, hanem azok is, amelyekre nem szokás figyelmet fordítani: a Nemzeti Múzeum keresztfolyosója, az Operaház kelléktára, a Hauszmann-féle törvénykezési palota fogdája.

A könyv nemcsak egészében topográfiai rendszerű, hanem az egyes fejezeteken belül is figyelembe veszi az elhelyezkedési rendet. A Vörösmarty teret virtuálisan körbejárjuk, a Kirakodó teret, Pest egykori legnagyobb klasszicista együttesét részben az egyes paloták terve, részben fényképe segítségével nézzük végig a Lloyd palotától a Tánzer-házig, az Andrássy út házainak bemutatása természetes módon halad az elejétől a végéig. Nemcsak térbeli, hanem időbeli sétára is sor kerül a képek segítségével, tervezési, építési, átépítési fázisok megismerésére. A Deák téri templom, a Szent István bazilika, az Operaház és a Hősök tere épületei esetében különböző módon nyomom követhető vagy az egy vagy több építész koncepcióinak menet közbeni módosulása, vagy az elkészült épület későbbi változásai. A Széchenyi-fürdőnél a korábbi fürdőház tervétől az új fürdő rendezési elképzelésén át a kész épületig és bővítéséig sorakoznak a képek, ez a könyvben a legváltozatosabb építéstörténet. Vannak olyan részegységek, amelyek egyazon terület beépítésének változását vagy az építészeti ízlés alakulását mutatják, külön kommentár nélkül érzékeltetve a — jobb szó híján mondjuk úgy — fejlődést. A régi Redoute és a Vigadó, a Német Színház és a Haas-palota, Hild és Ybl bazilikája, a városligeti fasor építési korszakai. És ilyenek — majd' teljes egészében — a Városligetről és épületeiről szóló részek (rendezési tervek, országos kiállítások, Állatkert, Korcsolyacsarnok).

Természetesen nem maradhattak el a kivitelezés folyamatát bemutató képek, hiszen ezek mutatják szó szerinti értelemben azt, ami a cimben szerepel. Stílszerűen a kisépítéssel kezdődik, majd a bazilikával folytatódik ez a képtípus, látjuk a Nyugati épülő vonatfogadó csarnokát és az állatkerti Elefántház minaretjének bontását.

Bármennyire ökonomikus is a szerkesztés, nem küszöbölhetett ki minden átfedést. Ez nem hogy nem baj, hanem külön szerencse. Így gyakran előfordul, hogy az olvasót képi keresztutalások figyelmeztetik bizonyos összefüggésekre, az ambiciózusabbak ki is gyűjtethetik őket (ki tud többet). Ez nem csak jó játék, a kötet koherenciáját is fokozza. Néhány jellemző példa, direkt kevés, a többit találja meg ki-ki maga: a millenniumi földalattit bemutató bevezető fejezetben három megálló felszíni csarnokát mutató kép található, de továbbiak is vannak a könyvben, más-más fejezetekben. Az egyik ilyen kép háttérben feltűnik a már nem álló Edelsheim Gyulai-villa, hogy terve és fényképe azután külön oldalt kapjon a későbbiekben. Sugárúti épületek nemcsak a róluk szóló fejezetekben szerepelnek, hanem Hauszmann és Lechner mini-életrajzában is, külön kommentár nélkül jelezve itteni működésüket. Az egyes építészalkotásait is többfelől kell összevadászni, hiszen többféle jogcímen kerülhetek a könyvbe. Nekem ezért nem hiányzik a névmutató: elvonné a spontán felfedezés örömét. Irodalomjegyzék viszont van: nemcsak formális, hanem való-

ban a lehető leghasznosabb lista annak, aki utánaolvasni akar. Nem maradhat említés nélkül, hogy a teljes szöveg kétnyelvű, ez ma még egyáltalán nem természetes. Ennek köszönhetően az angolul olvasó külföldiek is használhatják a számukra hatványozottan több új ismeretet kínáló kötetet. Ha mérete miatt nem is, tartalmát tekintve mindenképpen *guide*-nak tekinthető, a szokásostól eltérő, enciklopédikus jellegű építészeti kalauznak a fővárosi építészeti örökség jelentékeny szegmenséről.

A kötet az erőteljes tagolás ellenére sem esik szét elkülönülő részekre, erről a képi átmenetek gondoskodnak. Közülük a legpompásabb Hild Józsefről és a halála után évekkel létesült Sugárútról szóló alfejezet közötti vizuális átvezetés. A Hild-blokk utolsó képe a mai Bajcsy-Zsilinszky utat mutatja. Látható rajta a Bazilika két Hild által épített, később lebontott tornya, a másik oldalon pedig már áll az Andrássy út 1. súlyos, túldíszített tömege. E kép után következik a Sugárútról szóló szöveg, azután egy, az előzőhöz hasonló nézőpontból, de kb. 30 fokkal elfordított szögből készült kép alig 5 évvel későbből: ezen látszik a már kiépült útvonal és áll emblematikus indítása, a Foncière palota. Kis elmozdulás a térben és az időben, átlépés egy másik korszakba. A Hősök tere első képén a Sugárút külső vége látható a majdani tér helyéről, az azt követő Schickedanz alfejezet végén a Millenniumi emlékmű a Városliget, a következő rész tárgya felől.

Az építészeti vezérfonal mellett (épületek, tervek, utcaképek) a témához lazábban kötődő képek, képsorozatok is kerültek a kötetbe, jó érzékkel nagyrészt a második felébe. Ilyen az Epreskertről és műtermeiről készült fényképsorozat, a fasori Elektromágneses Gyógyintézet és a Széchenyi fürdő használatát mutató képek és az egész Erzsébet nőiskola alfejezet. Ezeknek köszönhetően újra felélénkül a fáradóban lévő olvasó, és tényleg nem tudja letenni a könyvet. Ha pedig a végére ér, ellenállhatatlan késztetést érez arra, hogy újra meg újra elővegye, mert minden alkalommal észrevesz valami újat, érdekeset.

Itt az ideje kimondani: új, nálunk eddig nem létező műfajt honosítottak meg, vagy inkább találtak ki a szerzők: a topográfiai rendszerű, enciklopédikus szócikkekre épülő, képes építés- vagy építészettörténetet.

Vadas Ferenc

(Elhangzott a könyv szakmai bemutatóján, 2007. május 16-án a Kiscelli Múzeumban.)

